

Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)

Muammer VURAL*

ÖZ

Devletin aslı görevi, insanlar arasındaki çeşitli sosyal ilişkileri ve toplumsal kurumları düzenleyen genel nitelikli kurallar koyup bunları uygulayarak toplumsal düzeni sağlamaktır. Devlet, bu görevini, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları ile yerine getirir. Ancak, yasama fonksiyonu devlet hâkimiyetinin en açık olarak ortaya çıktığı fonksiyondur.

Hız Peygamber zamanında temeli atılan her şey dört halife döneminde gelişerek olgunlaşmıştır. Bundan dolayı dört halife dönemi, daha sonraki dönemler için ilham kaynağı olan uygulamaların sergilendiği, her devirde örnek alınması gereken bir dönemdir.

Bu çalışma, dört halife döneminde yasama faaliyeti ve bu dönemdeki bazı yasama örnekleri isminde iki ana başlıktan oluşmaktadır. Dört halife döneminde yasama faaliyeti başlığında; bu dönemdeki kuvvetler arası ilişkiler ve yasama faaliyetinin işleyişi üzerinde durulmuştur. Yasama örnekleri başlığında ise bu dönemdeki önemli bazı yasama faaliyetleri incelenerek tabliller yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dört halife dönemi, yasa/kanun, bukuk, yasama, kanunlaştırma, faaliyet.

ABSTRACT

The Functioning of The Legislation Activity in the Period of Four Caliphs and Some Legislative Examples (The Time of Caliph Omar)

The essential task of the state is to restore the order in the society by establishing and implementing standard rules of quality to govern a variety of social relations between people and social institutions. The state carries this duty through legislation, enforcement, and judiciary. However, the function of legislation is the most emergent function of state's sovereignty.

Everything, of foundation was laid during the Prophet's time, had improved and matured under the term of four caliphs. Therefore, the time period which was governed by four caliphs is a critical period demonstrating the implementations of rules which is a source of inspiration for subsequent periods and an exemplary period for all ages.

This study consists of two main sections named legislative activity in the period of four caliphs and some legislative examples of this period. Under the title of legislative activity in the period of four caliphs; inter-service relations and the focus was on the functioning of legislative activity in this period. Under the title of legislative examples, some important legislative Works in this period were analyzed.

Keywords: The period of four caliphs, Legislation/canon, law, judgment, legislation, activit.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, muammer.vural@atauni.edu.tr

Giriş

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Toplumsal bir varlık olan insanların bir arada yaşamaları birtakım toplumsal kuralların bulunmasını ve bu kurallara uyulmasını zorunlu kılmıştır. Toplumsal yaşamın düzenli bir şekilde sürdürülebilmesi için sosyal ilişkileri düzenleyen çeşitli kurallara ihtiyaç duyulmaktadır. Tarihin değişik dönemlerinde toplumsal ilişkiler; *din kuralları*, *ablâk kuralları*, *örf-âdet kuralları* ve *hukuk kuralları* gibi çeşitli kurallarla düzenlenmiştir. Sosyal yaşamı düzenleyen bu kuralların en önemlilerinden biri olan hukuk kuralları, devlet gücüyle desteklenmeleri açısından diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Hukuk kurallarının uygulanabilir hale getirilmesinin en etkili ve kestirme yolu da bu kuralların yasama yetkisini elinde bulunduran güç tarafından yürürlüğe konularak pozitif hukuk/kanun haline getirilmesidir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, teşri¹/yasama faaliyetinin kimler tarafından ve nasıl yerine getirileceği meselesi İslâm hukukçuları arasında ciddi tartışma konusu olmuştur.¹ Hz. Ebubekir ile başlayıp Hz. Ali ile biten Dört halife dönemi Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların vahyin müdahalesi olmaksızın, ama vahyi esas alarak kendi iradeleriyle oluşturdukları tecrübeler dönemi olarak ortaya çıkmaktadır.² Bundan dolayı, bu dönem İslâm hukuk tarihinde çok önemli bir yere sahiptir ve İslâm hukukçuları, genellikle, geliştirdikleri doktrinlerin sonuçlarını bu dönemin uygulamalarına, özellikle ittifak edilen ilkelerine, izlenen yöntemine oturtmaya çalışmaktadırlar.³

B. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Bu çalışmanın amacı, yasa ve yasama kavramlarının, pozitif hukuk ile İslam hukuk doktrini açısından ne anlama geldiklerini kısaca belirttikten sonra yasama, kavramını özellikle dört halife dönemi açısından ele alarak, bu dönem itibarıyla yasama yetkisi ve belli başlı yasama örneklerini inceleyip mezkûr dönemdeki yasamanın işleyişi hakkında bir sonuca ulaşmaktır.

Klasik döneme damgasını vuran düşünce metodu, hukuk ve yasama anlayışı her ne kadar kaynağını Hz. Peygamber ve dört halife döneminden alsa da klasik fıkıh dört halife döneminden sonra şekillenmiştir ve aralarında bazı farklar bulunmaktadır. Çalışmamızda yasama konusunu, genelde İslam hukuk düşüncesi özelde dört halife dönemi açısından incelemeyi uygun gördük.

Araştırmamız, bir giriş, iki ana başlık ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Girişte, pozitif hukuk ve İslam hukuku açısından yasama kavramı, yasama yetkisi ve yasamanın kaynağı konularına kısaca yer verilmiştir. Birinci ana başlıkta ise, dört halife dönemindeki yasama

1 Apaydın, H. Yunus, "İctihad", *DİA*, XXI, 433.

2 Bkz. Özçelik, A. Selçuk, "İslâm'da Devlet Müessesesinin İnkişafı", *İÜHFEM*, c. XX, sayı: 1-4 (İstanbul 1955), s. 7.

3 Rayyis, M. Ziyâuddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi* (çev. İbrahim Sarmış), 2. bs., İstanbul 1995, s. 135.

kavramı, yasama kaynakları ve yasama faaliyetinin işleyişi üzerinde durularak ilgili dönem itibariyle yasama faaliyetinin işleyişi hakkında bir kanaat oluşturulmaya çalışılmıştır. İkinci ana başlıkta ise, büyük çoğunluğu Hz. Ömer döneminde gerçekleşen belli başlı yasama örnekleri incelenerek makale temellendirilmeye çalışılmış, tahliller yapılmış ve bu örneklerden hareketle ilgili dönem itibariyle yasama faaliyetinin işleyişi hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Yasamanın diğer hukuksal faaliyetlerle yakın ilgisi bulunmakla birlikte, her hukuki faaliyet yasama özelliği taşımadığı gibi, bazı yasama faaliyetlerinde de siyasi/idari yön, yasama/teşriî yöne ağır basmaktadır. Konumuzla ilgili örnekleri seçerken ağırlıklı olarak kendisinde *yasama-kanunlaştırma* niteliği ağır basan faaliyetleri tercih ettik. Bununla birlikte Dört halife döneminde gerçekleştirilen yasama faaliyetinin hepsini incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, yasama niteliğini daha bariz bir şekilde taşıdıklarından dolayı ağırlıklı olarak Hz. Ömer dönemi örneklerine yer verdik.

Dört halife dönemindeki yasama faaliyetini incelemeyen önce hem pozitif hukuk hem de İslam hukukunda, yasama, kanunlaştırma kavramlarına ve yasama yetkisine kısaca değinmek istiyoruz.

C. Yasama ve Kanunlaştırma Kavramları

Pozitif hukukta yasa, yasama ve kanunlaştırma kavramları

Yasa kavramı: Yasa kelimesi kanunla eş anlamlı olarak kullanılır. Kanun ise, bir devlette yetkili kamu organı tarafından çıkarılan uyulması zorunlu, genel, sürekli ve soyut hukuk kuralları anlamında bir hukuk terimidir.⁴

Yasama kavramı: Yasama, devletin, toplum hayatını düzenlemek amacıyla hukuk kuralları koyması anlamına gelmektedir. Ancak kural koyma ve düzenleme yapma işlevinin yasama niteliği taşıyabilmesi için, yasama faaliyeti neticesinde konulan hukuk kuralının genel, objektif ve soyut olmasının yanında devlet otoritesinin maddi yaptırımını yoluyla bağlayıcı olması da gerekmektedir.⁵

Kanunlaştırma kavramı: Kanunlaştırma, herhangi bir konu ile ilgili olarak uyulması gereken normları kanun formu haline koyma, kanun halinde kaideler vazedme demektir.⁶

Yasama ile kanunlaştırma arasında umum-husus açısından şöyle bir fark bulunmaktadır: Yasama, devletin, toplum hayatını düzenlemek amacıyla hukuk kuralları koyması anlamına gelmektedir. Kanunlaştırma ise, herhangi bir konu ile ilgili olarak uyulması gereken normları kanun formuna koyma, kanun halinde kaideler vazedme demektir. Yasama, ilkten kanun vazedme için kullanıldığı gibi; mevcut hukuk normlarının kanun formuna sokularak derlenmesi için de kullanıldığından kanunlaştırmadan daha kapsamlıdır.

4 “Kanun”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 323-324.

İslâm Hukukuna göre yasama/teşrî kavramı

Arapça bir mastar olan *teşrî'* terimi, modern Arapça'da iki anlamı ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, bugünkü hukuk anlayışında *bukuk/kanun* yapmak diye isimlendirilen *ibtidaen şeriat/ahkâm koymak*; ikincisi ise, mevcut ilkeler çerçevesinde, yeni karşılaşılan olayların hükmünün, belli ilkelerden hareketle ve belli metotların kullanılmasıyla, bulunması ve ortaya çıkarılmasıdır.⁷ Kısaca yasama, düzenlemeye konu olan olayla ilgili hükmün, İslâm'ın değer kaynaklarından istinbât edilerek normatif kural haline dönüştürülmesidir.⁸ *Kanunlaştırma* ise, mevcut içtihatlardan/hükümlerden birinin kanun formu haline konulması, kanun halinde kaideler vazedilmesi demektir.

D. Yasama Yetkisi

Pozitif Hukukta yasama yetkisi

Devlet, hâkimiyetini, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları vasıtası ile kullanmakta ise de hâkimiyetin en bariz olarak ortaya çıktığı yer yasama fonksiyonudur. Yasama gücü devletin ve milletin tabi olacağı kanunları çıkarma hakkına sahip olan ve devleti ayakta tutan en önemli kuvvettir. Zira iç hukuk sisteminin temellerini ve sınırlarını tayin eden yasama fonksiyonudur.⁹

Yasama faaliyeti, bütün toplumlarda bir devlet fonksiyonudur ve bütün toplumlarda yasama yetkisi, aslî olarak, egemen iradeye aittir. Ancak toplumların yapısına göre egemen irade değiştiği için bu yetkiyi kullanan makamlar da değişmektedir.

İslâm Hukukuna göre yasama/teşrî yetkisi ve Yasamanın kaynağı

İslâm Hukukunda yasamanın kaynağı ifadesiyle bazen *hüküm kaynağı* kastedilmektedir ve buna *hâkim*¹⁰ denilmektedir. Bazen, Allah tarafından konulan hükümlerin içerisinde bulunduğu nasslar ile bu hükümlerin anlaşılmasını ve açığa çıkarılmasını sağlayan yol ve yöntemler¹¹ kastedilmektedir. Bazen de hukuk kurallarını koyan veya mevcut kuralları

5 Sarıca, Ragıp, *Türkiye'de İcra Uzununun Tanzim Salahiyeti*, İstanbul 1943, s. 9-10; Zevkliler, Aydın, *Medeni Hukuk* (Giriş ve Başlangıç Hükümleri, Kişiler Hukuku, Aile Hukuku), Ankara 1992, s. 10-11; Türcan, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara, 2001, s. 167-168; bkz. Mütevellî, Abdülhamid, *Mebâdîü Nizâmî'l-Hüküm fi'l-İslâm ma'a'l-Mukârene bi'd-Düstûriyyeti'l-Hâdise*, İskenderiye, ts., s. 198.

6 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 141-142.

7 Bkz. Apaydın, "Siyasal Hayat", *İlmihal*, II, 292; a.mlf., "Siyasi Prensipler Açısından Demokrasi (Müzakereler)", *İslâm ve Demokrasi* (Kutlu Doğum Sempozyumu-1998), Ankara 1999, s. 424; Ayrıca bkz. Hallâf, Abdülvehhâb, *Hulâsatü Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Mısır 1376/1956, (İlmü Usûl'l-Fikh, İstanbul 1984 ile birlikte), s. 281-282; 'Âliye, a.g.e., s. 42.

8 Türcan, a.g.e., s. 179.

9 Kubalı, Hüseyin Nail, "Devlet Hukuk Nizamı ve Hükümet Edenlerle Hükümete Tabi Olanların Bu Nizam İçindeki Zaiyetleri", *Tabir Taner'e Armağan*, İstanbul 1956, s. 460. Bkz. Muhammed Esed, *Minhâcü'l-İslâm fi'l-Hüküm*, 3. bs., Beyrut 1967, s. 87.

10 Geleneksel İslâmî anlayışa göre şer'î hükmün kaynağı hakkındaki görüş ve değerlendirmeler için bkz. Bardakoğlu, Ali, "Teorik Açından İslâm ve Demokrasi: Yasama", *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu-1988*, 2. bs., Ankara 1999, s. 365-367.

11 Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Bardakoğlu, Ali, "Delil", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 139-140.

düzenleyerek yasalaştıran irade kastedilmektedir. Bu tür normatif düzenlemelerde bulunma, siyasal açıdan egemen iradenin bir işlevi olduğundan bu faaliyet, İslâm toplumunda da bir devlet fonksiyonudur.¹² Zira cüz'î meselelerin hükmünü açıklayan nassları, her zaman vazetmeyerek çoğunlukla küllî hükümler koymakla yetinen İslâm, ihtiyaç duyulduğunda, yasama faaliyetinde bulunma yetkisini ulü'l-emre¹³ bırakmıştır. Ancak Şâri'in nassa bağladığı küllî hükümler İslam hukukuna hâkim olan genel kurallar olarak kabul edilip *ulü'l-emrin* bu yasama faaliyetini, İslâm'ın getirmiş olduğu ilke ve kurallara bağlı kalarak gerçekleştirmesi gerekir.¹⁴

Yasama ve yasama yetkisi kavramları hakkındaki bu genel girişten sonra Dört Halife Döneminde yasama faaliyetinin nasıl gerçekleştirildiğine geçebiliriz.

1. Dört Halife Döneminde Yasama/Teşrî' Faaliyeti

Resûlullah geride tedvin edilmiş bir fıkıh külliyyatı bırakmayıp, sadece Kitap ve Sünnet'i bırakmıştı.¹⁵ Bu iki kaynakta bazı umumi ve hususi kaideler, prensip ve hükümler bulunmakla birlikte, bunlar bütün hadiseleri teferruatıyla içermemekte idi. Ayrıca Hz. Peygamber'den hemen sonra ortaya çıkan problemler ve fetihler sebebiyle başka milletlerle ilişkilerin ortaya çıkardığı meseleler de yoğun bir içtihat faaliyetini zorunlu kılmaktaydı.¹⁶ Hz. Peygamber'in vefatından sonra, karşılaştıkları yeni meselelerin çözümü için sahabenin önünde Kur'an ve Sünnet'i anlama ve yorumlayarak sonuçlara ulaşmaya gayret etmekten başka yol bulunmamaktaydı. İctihad adı verilen bu faaliyeti Hz. Peygamber, kendi sağlığında özendirmiş ve sahabeye bu melekeyi kazandırmıştı.¹⁷ Sahabe de hemen içtihadı koyulmuş ve bunu başarılı bir şekilde yürütmüştür.¹⁸ Hz. peygamberin çözmüş olduğu meseleleri önlerinde hazır bulan raşit halifeler, kendi dönemlerinde çıkan yeni problemlerin çözümü için de Allah ve Resûlullah'dan gelen malzemeyi göz önüne alarak, yeni meselelere çözüm getiriyorlardı.

Dört Halife Döneminde yasama faaliyetinin nasıl işlediğinin anlaşılabilmesi için kuvvetler arası ilişkilere ve yasamanın organik kaynağına göz atmak gerekmektedir.

1.1. Dört Halife Döneminde Kuvvetler Arası İlişkiler

Dış görünüş itibariyle halifenin yürütme, yargı ve belirli ölçüde yasama yetkilerini elinde bulundurması, ilk bakışta onun mutlak iktidara sahip bir otokrat olduğunu akla

12 Türcan, a.g.e, s. 179. Pozitif hukuk ile İslam hukuku arasında yasama yetkisi arasında mukayese için bkz. Vural, Muammer, "Yasama Kavramı ve Yetkisi Açısından Pozitif Hukuk ile İslam Hukuku Arasında Bir Mukayese", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 36, Erzurum, 2011, ss. 177-200.

13 Bilindiği gibi ulü'l-emr, idarecileri kapsadığı gibi alimleri de kapsamaktadır. Teşrî'in hukuk yapma boyutunu müçtehitler yapmış, kanun yapma boyutunu da idareciler gerçekleştirmiştir. Ama incelediğimiz dönem itibarıyla, idareciler aynı zamanda müçtehit oldukları için kanun yapmanın yanında hukuk ta yapmışlardır.

14 Udeh, Abdülkadir, *İslâm ve Siyasî Durumumuz* (çev. Beşir Eryarsoy), 5. bs., İstanbul 1995, s. 223-224.

15 Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, İstanbul 1996 s. 49.

16 Dönmez, İbrahim Kâfi, "İcmâ", *DİA*, XXI, 418.

17 Dönmez, İbrahim Kâfi, "İcmâ", *DİA*, XXI, 418.

18 Karaman, *İctihad*, s. 49.

getirdiğinden dolayı, dış görünüşe önem veren bazı müsteşrikler halifenin otokrat olduğu yönünde kanaatleri ileri sürmüşlerse de¹⁹ onların bu kanaatlerinin aksine halifenin iktidarı mutlak değil sınırlıdır.²⁰ Zira halifenin yasama hususundaki yetkisi, nassın olduğu yerde naslarla sınırlı olup halife nassa muhalif yasa koyamaz. Yargı ise bazı özel durumların dışında genel yapısı itibariyle başından beri kısmen bağımsızdır. Yürütmeye gelince halifenin bu konudaki yetkisi hem İslâm hukukunun genel prensip ve hükümleriyle hem de maslahatla sınırlıdır.²¹ Hz. Ebubekir'in halife seçildiği gün Allah ve peygamberinin yolundan ayrılması durumunda kimsenin kendisine itaat borcunun bulunmadığını belirtmesi halifenin yürütmedeki sınırlarını çizmesi açısından önemlidir.²²

Prensip olarak, nihai karar yetkisini halife elinde bulundurmakla birlikte onun yanında bir nevi yardımcıları durumundaki danışmanları da bulunmaktaydı. Ayrıca, halifenin yasalarla sınırlı olan uygulamaları, yargı denetimine de açıldı. İslâm tarihi boyunca bunun çokça örnekleri görülmüştür. Mesela Hz. Ömer, mehirin yüksek olmasının fakir insanların evlenmesini imkânsızlaştırdığı düşüncesiyle mehire sınırlama getirmek isteyince; mescitte bulunan yaşlı bir kadının, Hz. Ömer'in, mehir olarak bir kantar verilmesini kabul eden ayete²³ ters bir uygulama yapma yetkisine sahip olmadığını ileri sürerek itirazda bulunması üzerine, Hz. Ömer kararını derhal geri almıştı. Başka bir adli karar sırasında Hz. Ali tarafından hatasına işaret edilmesi üzerine Hz. Ömer, “*Ali olmasaydı Ömer helak olurdu*” demişti.²⁴

Kuvvetler arası ilişkilere genel olarak değindikten sonra şimdi de kuvvetlerin birbiriyle ilişkilerine ve birbirlerinden kısmen ayrılmalarına biraz tafsilatlı olarak yer vermek istiyoruz.

1.1.1. Yargının yürütme ve yasamadan kısmen ayrılması

Hz. Peygamber döneminde münferit örnekleri görülen²⁵ yargı ile yürütmenin²⁶ yahut ta yargının diğer kuvvetlerden (yasama-yürütme) ayrılması²⁷ ve İslâm devletinin çeşitli bölgelerine idarecilerden ayrı bağımsız kadıların atanması²⁸ ilk defa Hz. Ömer döneminde

19 Aydın, M. Akif, “Anayasa”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 161, (Arnold, T. W. The Caliphate, London 1965; s. 47-48; Tyan, Emile, *Institutions du droit public musulman (I-II)*, Paris 1954-1956, I, 392-393'den naklen); *Türk Hukuk Tarihi*, 3. bs., İstanbul 1999, s. 123.

20 Aydın, “Anayasa”, *DİA*, III, 161; *Hukuk Tarihi*, s. 123.

21 Mecelle, mad. 58.

22 Krş. Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 120.

23 Nisâ 4/20.

24 Hamidullah, Muhammed, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı”, (çev. Abdülaziz Hatip), *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998, s. 172.

25 Hz. Peygamber'in bazı sahabileri belli merkezlere vali, kâdi, muallim, imam olarak tayin etmiştir. Bkz. Hamidullah, M. *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993, II, 924.

26 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 121; Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, 3. bs., Ankara 1991, s. 31. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Kuraşi, Abdülkâfi, Kuraşi, Abdülkâfi, *Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-Kadâ ve'Idâre* I-II, 1.bs., Beyrut 1410/1990, II, 587 vd.

27 Başgöl, Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku* I (Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Prensipleri), İstanbul 1960, s. 70.

28 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Kuraşi, *Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-Kadâ ve'Idâre*, II, 587 vd.

yerleşik hale gelmiştir.²⁹ Mesela Hz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarından itibaren Mekke, Taif, Yemame, Şam, Kufe gibi şehirlerde vali ve vergi görevlisi olarak bazı isimlere rastlandığı gibi, özellikle yargı işini yürütmekle görevli kadılara da rastlanmaktadır.³⁰ Hz. Ömer'in, biri Kadı Şureyh'e, diğeri de Ebu Musa el-Eşa'ri'ye olmak üzere gönderdiği ve İslâm yargılama hukukunun şekillenmesinde önemli rol oynamış olan iki mektup ta bu dönemde yargının yürütmeden ayrıldığını gösteren somut örneklerdendir.³¹

Bu örneklerden hareketle söz konusu şehirlerde idari ve adli işlerin ayrı kişiler tarafından yürütüldüğünü dolayısıyla yürütme ile yargının kısmen de olsa ayrıldığını söylemek mümkündür. Ancak, tam bir kuvvetler ayrılığından söz etmek için bu yeterli değildir.

1.1.2. Yürütme yasama ilişkisi

Bazı müelliflere göre, başta dört halife dönemi olmak üzere, İslâm'ın ilk dönemlerinde, bölge valilerini ve hâkimleri atayan, cemaatle kılınan namazda müslümanlara imam olan halife, devlet ve hükümet başkanı olmasının yanında³² o dönem itibarıyla yasamanın da başıdır.³³

İslâm hukuku, genellikle müctehid hukukçuların devletten bağımsız bir şekilde yürüttükleri ilmî çalışmaların sonucu olarak ortaya çıkmakla birlikte,³⁴ ilk dönemlerde devlet başkanı olan ve ilmî yeterliliğe sahip olan halifeler hem hukukçu hem de devlet başkanı konumlarıyla aktif bir şekilde hareket ederek hem hukuku oluşturma hem de kanun yapma alanında büyük ölçüde fonksiyonel olmuşlardır.³⁵ Bununla birlikte halife, yürütme ile ilgili olarak yapılan bazı istişari toplantılarda *ehlü'l-hall ve'l-akd*'in fikrine de başvurmaktadır. Yargı ise ta başından beri kısmen yürütmeden ayrıdır.³⁶

Kısaca, hulefa-i raşidinin hemen hepsi, müctehid olmaları hasebiyle fikhın gelişmesine aktif olarak katkı sağladıkları gibi, dönemleri itibarıyla yasama faaliyetinde de birinci derecede aktif rol oynamışlardır. Bütün dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de yürütmenin başı olan halife, oluşumunda etkin olduğu kanunların uygulanmasında da en yetkindir.

29 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 48; Zerkâ, Mustafâ Ahmed, *el-Fikhü'l-İslâmi fi Sevbihî'l-Cedid el-Medbalü'l-Fikhiyyü'l-Âm*, Dımaşk 1387/1968, I, 176. Bkz. Özçelik, a.g.m., s. 7.

30 Bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut, ts., IV, 39, 94-95, 241.

31 Bkz. Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 48. Bu mektupların metni için sırasıyla bkz. Hamidullah, *el-Vesâ'iku's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 439-440, 425-436.

32 Hamidullah, "Hristiyanlıkta ve İslâm'da Anayasa", *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998, s. 144.

33 Bkz. Gözübenli, Beşir, "Ebû Hanîfe'nin İçtihat Sistematğinde Norm Grupları", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Bursa 2003, s. 264.

34 Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 159.

35 Bkz. Apaydın, "Siyasal Hayat", *İlmihal*, II, 293; Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 159; Mansurizade Said, "Cevazın Şeri Ahkâmından Olmadığına Dair", (sad. Ali Bardakoğlu), *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 1 (Kayseri 1987), s. 81-89; Âliye, a.g.e., s. 43; Barkan, Ömer Lütfi, "Kanunname", *İA*, İstanbul 1993, VI, 185 vd.; İnalçık, Halil, "Örf", *İA*, İstanbul 1993, IX, 180.

36 Atar, a.g.e. s. 31; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 3. bs., İstanbul 1991, I, 145.

1.1.3. Yürütme yargı ilişkisi

Hâkimlerin uymaları ve uygulamaları gereken ana prensipler, genel hatlarıyla yönetim tarafından belirlenmekle beraber işler mahkemelere intikal ettikten sonra ise kendilerine çok geniş bir hareket alanı bırakılmış olan yargıçlar çok rahat hareket edebilmekteydi. Mahkemeye intikal eden davalarda, Muaz b. Cebel'in Hz. Peygamber'e verdiği cevapta da görüldüğü gibi, Kitap ve Sünnet'e müracaat ettikten sonra, yine de ihtiyaç duyulursa, rahat bir şekilde kendi re'y ve icthadlarıyla hüküm verebiliyorlardı.

Yargı bağımsızlığına sahip olan yargıçlar, gerekirse, bağımsız yargı karşısında hukuki sorumlulukları bulunan halifeyi de yargılayabilirlerdi. Çünkü İslâm'da, hukukun üstünlüğü ve hukuk önünde eşitlik esas olduğu için, devlet başkanı da olsa, hiç kimse, hiçbir zaman hukukun üstünde kabul edilmeyerek gerektiğinde yargılanabilmiştir.³⁷ Herhangi bir kişi halifeden şikâyetçi olduğunda bunu mahkemeye taşıyabilir; bağımsız bir şekilde görevlerini ifa edebilen hâkimler gerektiğinde kendilerini atayan halifeyi dahi yargılayabilirlerdi. Mahkemeye çağrılan halife, bu çağrıya boyun eğerek savunma için mahkeme huzuruna gelir ve kendini savunurdu.³⁸ Nitekim İslâm tarihi boyunca, halifelerin yargılanmak üzere hâkim karşısına çıkarıldığına dair örnekler bulunmaktadır.³⁹ İlginçtir ki, halifelerin yargılandıkları bu davaların pek çoğu kendi aleyhlerine sonuçlanmıştır.⁴⁰

Yine bunun gibi halifenin herhangi bir alacağı olsaydı, halife kendisi hakkında hüküm veremeyeceğinden, bunu doğrudan alamayıp mahkemeye başvurması gerekirdi. Hz. Ebubekir zamanından itibaren bu tür uygulamaların örnekleri görülmüştür.⁴¹

Halifenin alacağını mahkeme yoluyla talep etmesi, suçlu olduğunda yargılanması, hele hele aleyhine hükmedilerek mahkum olması, yargı bağımsızlığını göstermek için yeterlidir.

Zanlı veya suçlu olduğunda mahkemeye çağrılarak, sanık sandalyesine oturtulan halife, gerektiğinde hâkim koltuğuna oturarak, siyasi davalara bakardı.⁴² Hz. Peygamberin, Medine'deki hayatı boyunca müslümanların ve zaman zaman gayrimüslimlerin her türlü cezai ve hukuki ihtilaflarında hâkimlik görevini üstlendiği bilinmektedir. İslâm hukuk tarihinde halifelerde müçtehit olma şartının biraz da bu sebeple arandığı söylenebilir. Ayrıca ilk halifeler, çoğu kere fiili olarak mahalli mahkemelerce verilen bazı kararları da denetlemişlerdir. Nitekim Hz. Ömer, hac mevsiminde, hâkimlerin daha önce vermiş oldukları bazı kararlarını, tarafların isteği üzerine tekrar gözden geçirmişti.⁴³

37 Bkz. Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 172.

38 Hamidullah, "Hristiyanlıkta ve İslâm'da Anayasa", s. 144; Hamidullah, "İslâm Anayasa Hukuku (Anayasa Tarihi- Abbasiler)" (çev. Vecdi Akyüz), *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998, s. 29-30.

39 Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 172. Ayrıca bkz. Hamidullah, "Hristiyanlıkta ve İslâm'da Anayasa", s. 144.

40 Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 172.

41 Hamidullah, "Hristiyanlıkta ve İslâm'da Anayasa", s. 144.

42 Hamidullah, "Hristiyanlıkta ve İslâm'da Anayasa", s. 144.

43 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 121.

Çok az bir kısmını verdiğimiz bu örneklerden sonra diyebiliriz ki, raşit halifeler döneminde devletin yürütme fonksiyonu ile yargı fonksiyonu kısmen birbirinden ayrılarak, bu görevler ayrı birimler tarafından yerine getirilmiştir.

1.2. Dört Halife Döneminde Yasamanın Organik Kaynağı ve Yasama Faaliyetinin İşleyişi

İslâm hukukuna göre yasamanın organik kaynağı, düzenlemeye konu olan olayla ilgili hükmün, İslâm'ın değer kaynaklarından istinbât edilerek normatif kural haline dönüştürülmesi faaliyetini gerçekleştiren iradedir.⁴⁴

Dört halife döneminde, biraz da hulefa-i raşidinin özel durumlarından kaynaklanmakla sebeplerle, İslâm hukukunun teşekkülünde devletin etkin bir rolü olmuştur.⁴⁵ Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanlarında yasama yetkisinin sahabe ileri gelenlerinden oluşan bir cemiyete bırakıldığı bazı kaynaklarda bildirilmekle birlikte⁴⁶ bu organın işleyiş şekli, karar alış yöntemi ve çalışmasıyla ilgili bilgi verilmemektedir.⁴⁷ Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer her yeni mesele için ashabı toplar ve o meseleyi istişare ile çözerlerdi. Hatta bu iki halifenin gerektiğinde istişare yapmak için Medine'den ayırmadıkları birer istişare heyetleri vardı.⁴⁸

Dört halife döneminde yürütme erkini de elinde bulunduran halife ve şura heyeti başta olmak üzere idareciler doğrudan yasama faaliyetinde bulunmak suretiyle yasamanın organik kaynağını meydana getirmektedirler. Halife ve şura heyetinin yanında bir de, hukukun oluşumuna doğrudan, yasamaya da dolaylı katkı sağlayan faaliyetler bulunmaktadır. Şimdi öncelikle yasama faaliyetini gerçekleştiren halife ve şura heyeti üzerinde durmak istiyoruz. Daha sora da hukukun oluşumuna doğrudan, yasamaya dolaylı katkı sağlayan içtihad ve içtihadların aynı noktada birleşmesi olan icma'a kısaca değineceğiz.

1.2.1. Yasama faaliyetinin devlet başkanı tarafından gerçekleştirilmesi

İhtiyaç ve maslahatın gerektirdiği şekilde yasal düzenlemelerde bulunmak, yönetimin yetkilerindedir. Başta raşit halifeler olmak üzere İslâm hukuk tarihinin her döneminde ilmi yeterliliğe sahip olan halifeler hem hukukçu hem de devlet başkanı konumlarıyla aktif bir şekilde hareket ederek yasama alanında büyük ölçüde etkili olmuşlardır.⁴⁹

44 Bkz. krş. Türcan, *a.g.e.*, s. 179. Pozitif hukuk ile İslâm hukuku arasında organik kaynak açısından mukayese için bkz. Vural, Muammer, "Pozitif Hukuk ile İslâm Hukuku Arasında Menşe ve Organik Kaynak Açısından Bir Mukayese", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 48, (Yaz), Erzurum 2011, s. 203-226.

45 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 119-120; bkz. Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 171.

46 Hallâf, Abdolvahhap, *İslâm Teşri Tarihi* (trc. Talat, Koçyiğit), Ankara 1970, s. 27-28.

47 Hallâf, Abdolvahhap, "es-Sülutâtü's-Selâs fi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, yıl: 6 (1936), II, 440-441, s. 442.

48 Karaman, *İctihad*, s. 53. (İbn Sad, *Tabakat*, II, 350'den nakil)

49 Atar, *a.g.e.*, s. 31; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 145; Apaydın, "Siyasal Hayat", *İlmihal*, II, 293; Mansurizade, *a.g.m.*, s. 81-89; Âliye, *a.g.e.*, s. 43; Barkan, "Kanunname", VI, 185 vd.; İnalçık Halil, "Örf", IX, 180.

Devlet başkanının, hukuki hayata ilişkin konularda insanların maslahatına uygunluk, kolaylık, uygulamada birliği sağlamak ve toplumda ayrılıkların oluşmasını önlemek gibi gerekçelerle mevcut icthadî görüşlerden birini tercih edip o doğrultuda hareket edilmesini istemesi⁵⁰ bir yasama faaliyeti olup, İslâm tarihinde yasama yetkisini kullanan halifelerin en çok başvurdukları yöntem de budur.⁵¹

Ayrıca devlet başkanı büyük bir maslahat gereği, caiz olan bazı işlem ve akitleri kanunen yasaklayabilir. Yine bunun gibi, halkın zamanla ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılamak için kesin hükümler ifade eden genel ilkelere ters düşmeyen kanunlar da çıkarabilir.⁵² Hz. Peygamber döneminde geçerli bir uygulama olan müellefe-i kuluba zekât vermek⁵³ dinen caiz ve kanunen yasal iken⁵⁴ Hz. Ebubekir döneminde dinen caiz olduğu halde, yönetim tarafından yasaklanmak suretiyle kanunen yasak hale gelmişti.⁵⁵

Hz. Ömer'in, gayri müslim kadınlarla evlenmeyi yasaklaması, iddeti dolmadan başka bir erkekle evlenen kadını evlendiği erkekten ayırarak, ebediyen birbirleriyle evlenme yasağı getirmesi, haccı temettu'u yasaklaması vb. uygulamalar, bu şekilde devlet başkanının, dinen caiz olduğu halde, maslahat gereği, tasarruf yetkisine sahip olduğu mübah alanında yapmış olduğu bazı düzenlemelerdir. Bu uygulamaların bir kısmı Yasama Örnekleri Başlığında tahlil edilecektir.

İslâm Ceza hukukundaki ta'zir cezalarında olduğu gibi, devlet başkanına hukukun belirli alanlarında oldukça geniş takdir yetkisi verilmesinin yanında, devlet başkanının veya devletin yetkili kurumlarının, hukukun açıkça düzenlemediği alanlarda bu hukukun genel yapısına ters düşmeyecek⁵⁶ bir takım düzenlemeler yapma yetkisi bulunmaktadır. Devletin, ihtiyaç duyması halinde, kamu yararına kullanılmak şartıyla, yeni vergiler koyabildiği mali hukuk alanı buna örnek teşkil eder. Ayrıca İslâm hukukunun düzenlemediği alanlarda devletin, zamanın ihtiyaçlarına uygun düzenleme yetkisi bulunmaktadır.⁵⁷

1.2.2. Yasama faaliyetinin şura heyeti ile birlikte gerçekleştirilmesi

Hakkında, Kur'an-ı Kerim'de iki ayet⁵⁸ ve aynı adla bir de sure bulunan şura ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den birçok hadis nakledildiği gibi, siyer ve tarih kitaplarında da

50 Bkz. Ali Haydar, Hoca Emin Efendizade, *Düverü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Abkâm*, İstanbul 1330, I, 7; İnalçık, Halil, "Kanun", *DİA*, XXIV; Mahmasâni, Subhî, *Felsefetü't-Teşri' fi'l-İslâm*, Beyrut 1980, s. 166-177; Karadâvi, *Yûsuf, İslâm Hukuku-Evrensellik-Süreklilik* (çev. Yusuf İçsıcık-Ahmet Yaman), İstanbul 1997, s. 62-64; Fâsi, *Allâl, Makâsüdü'ş-Şer'ati'l-İslâmiyye ve Mekârimuhâ*, yy., 1993, s. 58; Nebhân, Muhammed Fârûk, *Nizâmü'l-Hükûm fi'l-İslâm (İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları)* (çev. Servet Armağan), İstanbul 1980, s. 148-149; Koşum, Adnan, "İslam Hukukunda Siyaset-i Şer'iyye Kavramı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. XVI, sa. 3, yıl. 2003, s. 353.

51 Bkz. Mahmasâni, a.g.e., s. 257; Cin-Akgündüz, I, 159-160.

52 Bkz. Nebhân, a.g.e., s. 148-149; Gözübenli, a.g.m., s. 260 vd..

53 Bkz. Tevbe 9/60.

54 Dini hüküm-hukukî hüküm ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Gözübenli, a.g.m., s. 260 vd..

55 İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid, *Fethü'l-Kadir*, I-X, 2. bs., Beyrut ts., II, 259-260; Kâsâni, Alaüddin, *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertibi'ş-Şerâi'*, II, 45. Ayrıca bkz. Karaman, *İctihad*, s. 67 vd.

56 Bkz. Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 159; Bkz. İnalçık, "Kanun", XXIV, 325; Rayyis, a.g.e., s. 485; Udeh, a.g.e., s. 225.

57 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 119-120; bkz. Hamidullah, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde İslam Devlet Başkanı", s. 171.

58 Al-i İmran/3, 159; Şura/42, 38.

şûra uygulamalarının çok sayıda örnekleri görülmektedir.⁵⁹ Hulefa-i raşidîn döneminde de yaygın bir şekilde kullanılan şûra uygulamasıyla birçok dinî, hukukî ve siyasî problem çözülmüştür.⁶⁰ Ancak şûra ehlinin faaliyet gösterebileceği yasama sahası nasslarla sınırlı olduğundan, şûra heyetinin yasama faaliyetinde bulunması, yeni ortaya çıkan olaylar hakkında, İslâm hukukunun genel ilkeleri doğrultusunda hüküm belirleme çabası ve faaliyeti neticesi ortaya çıkan bir uzlaşma ve ittifakı ifade eder.⁶¹ Öyleyse şûra vasıtasıyla ancak, hakkında nassın varid olmadığı konularda, mesalih-i mürsele çerçevesinde, kanun vaz'edilebileceği gibi, önceki icthadlardan biri de tercih edilebilir.⁶²

İlk halife Hz. Ebubekir bir hüküm vermek istediğinde, önce Kur'an'a bakar, orada uygulanabilir bir metin bulursa, ona uyardı. Onda bulamazsa Sünnet'e yönelirdi. Burada uygulanabilir bir metin bulursa onu alır, bu da mümkün olmazsa, çevresindekilere, onlardan birinin Peygamber'in böyle durumlarda vermiş olduğu bir hükmün olup olmadığını sorardı. Eğer halifenin bu araştırması da sonuç vermezse, halkın önde gelenlerini çağırır, onlarla istişare ederdi.⁶³ İkinci halife Hz. Ömer bir hüküm vermeden önce o konuda Hz. Ebubekir'in daha önce vermiş olduğu bir hükmü olup olmadığını araştırırdı.⁶⁴ Eğer onda da bulamazsa şurayı toplayarak çözüm bekleyen meseleleri onlarla istişare ederdi.⁶⁵

Hz. Ömer, bu istişari nitelikteki toplantıları ve bilgi alış-veriş yöntemlerini biraz daha geliştirip kurumsallaştırmak suretiyle, devlet işlerinin düzenlenmesinde rol oynayan müesseseler meyanında milleti temsil eden bir şûra heyeti kurmuştu. Hall ve akd ehlinde teşekkül eden bu şûra heyeti, devlet işleri ile ilgili herhangi bir mesele hakkında bir karar vermek için toplantıya çağırıldığında belirlenmiş esaslar dairesinde gereken kararları alır, halk ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenlerdi.⁶⁶ Ancak bu şûra heyeti özel öneme sahip meselelerin görüşülmesi için toplanırdı. Nitekim Suriye, Irak ve İran fethedildikten sonra arazinin taksimi meselesinde anlaşmazlık çıkınca, bu mesele şûrada günlerce tartışılmıştı.⁶⁷ Bunun yanında günlük meseleleri görüşen bir meclis daha vardı. *Muhacir* ve

59 Senhurî, Abdürrezzâk, *Fıkhü'l-bilâfe ve Tetavvürühâ, Kabire*, 1989, s. 225; Karaman, *İctihad*, s. 53; Aydın, "Anayasa", III, 161; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 125.

60 Senhurî, a.g.e., s. 225; Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 723; Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 161; a.mlf., *Hukuk Tarihi*, s. 125.

61 Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, *İslâm'da Siyasi Bir Katılım Vasıtası Olarak Şûrâ*, Konya, 1997, s. 185, 1 ve 2 nolu dipnot.

62 Gökmenoğlu, a.g.e., s. 186.

63 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-müvakkî'in 'an Rabbi'l-âlemîn*, Beyrut 1973 I, 62; 62; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 47-48; Said Ramazan, *İslam Hukuku*, s. 42-43.

64 İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-müvakkî'in*, I, 62; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 47-48; Said Ramazan, *İslam Hukuku* (çev. Bayram Can), yy., 1988, s. 42-43.

65 Atar, a.g.e., s. 79; Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Leiden 1917, II/2, 110.

66 Özçelik, a.g.m., s. 8. Geniş bilgi için bkz. Miras, Kamil, "İslâm Amme Velayeti", *Türk Ansiklopedisi Muhtıl-mearif*, s. 447; Kal'acı, Muhammed Devvas, *Mevsuatu Fıkhü Ömer*, 1.bs, Beyrut, 1401/1981; Kuraşî, Abdülkâfi, *Evveliyatü'l-Fârih's-Siyasiyye*, 1. bs. Beyrut 1410/1990.

67 Özçelik, a.g.m., s. 8; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 48.

Ensar'dan oluşan bu mecliste halife tarafından her gün vilayetlerden alınıp kendisine havale edilen raporlar ve günlük meseleler görüşülürdü.⁶⁸

Devlet, yasama fonksiyonunu yerine getirirken ona doğrudan katkı sağlayan, fert veya kurumların yanında icthâd ve icma' gibi dolaylı katkı sağlayan faaliyetler de bulunmaktadır. Şimdi onlara kısaca göz atalım.

1.2.3. Yasamaya dolaylı katkı sağlayan faaliyetler

Yasamaya dolaylı katkıda bulunma faaliyetlerden biri bütün çeşitleriyle *ictihâd* amelîyesidir. İslâm hukukunda Kitap ve Sünnet dinî hükümlerin aslî iki kaynağı olmakla birlikte bu hükümlerin anlaşılması ve yorumlanması akılla mümkün olmaktadır. Bundan dolayı genel manası itibariyle akli kullanarak gayret etmek olan icthad, hem hukukun oluşumunda hem de yasama faaliyetlerinde çok önemli bir yere sahiptir.

Devamlı değişmekte olan hayatın akışı içerisinde, yeni problemler ortaya çıkmaktadır. Hukukun ve hukukçunun görevi ise, önüne çıkan bu yeni problemleri çözmektir. İşte bu açıdan icthad, bütün İslâm tarihi boyunca kanun yapma vasıtası olarak değerlendirilmiştir.⁶⁹ Şu kadar var ki, icthadlar tek tek bağlayıcı olmamakla birlikte bu icthadlardan biri kamu otoritesince kanunlaştırıldığında, bağlayıcılık vasfı kazanarak herkes tarafından uyulması zorunlu bir kanun haline gelmiş olur.⁷⁰

Hukukçuların yasamaya dolaylı katkıda bulunmaları ferdi *ictihad*larıyla olabileceği gibi, icthadların aynı noktada birleşmesi/toplanması neticesinde meydana gelen *icma'* suretiyle de olabilir.⁷¹ Kaldı ki, hakkında icma' bulunduğu kabul edilen hususlarda ona aykırı yasa yapılamayacağından icma' ile sabit olan hüküm, hukukî norm şekline sokularak yasa olarak kabul edileceği için icma'ın yasamaya katkısı doğrudan bir katkı olarak ta değerlendirilebilir.

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki, Dört halife döneminde yasamanın organik kaynağı, yürütmenin de başı olan halife ile onun bu husustaki yardımcıları durumunda olan şûrâ üyeleri başta olmak üzere idarecilerdi. Başka bir ifadeyle yasama faaliyeti bunlar eliyle gerçekleşmekteydi. Diğer müctehidler ise, icthadlarıyla hukukun oluşmasına doğrudan, yasamaya da dolaylı katkı sağlamaktalardı.

2. Dört Halife Döneminde Bazı Yasama Örnekleri

Dört halife döneminde bir kısmına daha önce değindiğimiz doktrin (icthad-fetva-kaza) niteliğinde çok miktarda ilmî-hukukî faaliyet bulunmaktadır. Bunların hepsinin ele

68 Özçelik, a.g.m., s. 8.

69 Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s. 66-67; Mahmasâni, a.g.e., s. 140; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, (çev. Baha Arıkan), Ankara, 1955, II, 16; Şelebi, Muhammed Mustafâ, *Ta'lîlül-Abkâm*, Beyrut, 1988, s. 35. Müctehidlerin yasamaya etkisi hakkında bkz. Bardakoğlu, "Teorik Açıdan İslâm ve Demokrasi: Yasama", s. 368.

70 Bkz. Ali Haydar, a.g.e., I, 7; Apaydın, "İctihad", XXI, 435; Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Taribi I* (Kamu Hukuku), Konya, 1989, I, 159-160.

71 Bu husustaki Osmanlı uygulamalarına ışık tutması açısından bkz. Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, I, İstanbul, 199, I, 70 vd.

alınıp incelenmesine ne çalışmamızın hacmi elverir ne de buna gerek vardır. Kaldı ki biz, konu başlığında da ifade edildiği gibi, ictihadi faaliyetten daha çok özellikle *teşri-taknin* (yasama-kanunlaştırma) niteliği taşıyan örnekler, bazı müelliflerin deyimleriyle, *kanunî hukukla* ilgili faaliyetler üzerinde durmak istediğimizden dört halife dönemi yasama faaliyeti hakkında bizde bir kanaat oluşturacak örneklerden bir kısmını incelemekle yetineceğiz. Örneklerimizin büyük çoğunluğu Hz. Ömer döneminde olacak.⁷²

2.1. Dedenin Mirası Hakkında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in Tavrı

Hakkında kesin nass bulunmayan varislerin mirastaki paylarını belirlemek için şûraya başvurulduğu çokça görülmektedir. Resûlullah zamanında, dedenin kardeşlerle birlikte varis olması ile ilgili herhangi bir mesele ortaya çıkmadığından bu konunun hükmü de onun tarafından açıklanmamış ve bunun sonucu olarak konu hakkında sahabeden birçok ihtilaf rivayet olunmuştur.⁷³

Ölünün kardeşleri bulunduğu zaman dedenin, torununun mirasındaki hissesi hakkında değişiklik arz eden ashabın görüşlerinin hepsi mirasın nedeni olan ölüye yakınlık derecesine dayanmaktadır. Hz. Ebubekir dedenin de öz baba gibi olduğunu düşündüğünden, ölünün babası olduğu zaman kardeşlerine bir şey düşmediği gibi, dedesinin bulunması halinde de kardeşlerine bir şey düşmeyeceği görüşündeydi. Hz. Ömer ise, bu konu bir problem olarak ortaya çıkınca, Zeyd b. Sabit, Hz. Ali ve başka birçok sahabî ile istişarede bulunmuş ve muhtemelen önceleri Hz. Ebubekir'in görüşünde iken, sonradan görüşünü değiştirecek dede ile birlikte bulunan kardeşlere de hisse vermiştir.⁷⁴

Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit ile bu konu hakkında istişarede bulunurken, Zeyd b. Sabit Hz. Ömer'e şöyle bir örnek vermiştir: *"Dede meselesi, bir gövde üzerinde yeşerip bir tarafta bir dal veren ve o daldan bir dal daha çıkan bir ağaca benzer. Gövde dala su verir. Eğer birinci dal kesilirse su ikinci dala, ikinci dal kesilirse birinci dala geçer, tekrar gövdeye geri dönmez"*.⁷⁵ Yapılan istişarelerden ve Zeyd b. Sabit'in bu ikna edici açıklamasından sonra Hz. Ömer, dedenin ölünün kardeşlerini mirastan düşürdüğü yönündeki kendi görüşünü terk ederek, aralarında Abdullah b. Mesud'un da bulunduğu Zeyd b. Sabit ile Hz. Ali'nin görüşlerine dönmüş ve Zeyd b. Sabit'in yazısını halka okuyarak *"Zeyd'in görüşünü geçerli kıldım"* demiştir.⁷⁶

Bu örnekteki Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Zeyd'in görüşleri, birer *icthab*, birer fetvadır. Ancak bunların halife olarak kendi görüşlerini veya tercih ettikleri

72 Bu dönemde ilgili daha çok yasama örneği için bkz. Vural, Muammer, *İslam Hukuk Düşüncesinde Yasama Yetkisi (Hz. Ömer Dönemi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2005, s. 151-184.

73 Şâfiî, *er-Risâle*, Kahire 1358/1940, s. 591; Biltâci, Muhammed, *Menbecü Ömer ibni'l-Hattâb fi't-Teşri'*, Kahire 1390/1970, s. 323. Bu konudaki değişik rivayetler ve ihtilaflar için bkz. Beyhâki, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 245 vd.

74 Beyhâki, *a.g.e.*, VI, 246; M. Yusuf Musa, *Fıkḥ-i İslâm Tarîhi* (cev. Ahmed Meylânî), İstanbul 1973, s. 73-74.

75 Bu ve başka bir rivayet için bkz. M. Yusuf Musa, *a.g.e.*, s. 74-75.

76 Bkz. M. Yusuf Musa, *a.g.e.*, s. 75.

başka bir görüşü uygulamaya koyduktan sonra bu görüşler birer re'y veya fetva olmaktan çıkarak kanun mahiyetini kazanmaktadır. Zeyd b. Sabit ile görüşüp onun görüşünü benimsedikten sonra Hz. Ömer'in, "Zeyd'in görüşünü geçerli kuldım" demesini, bugünkü uygulamaya göre düşünecek ve bugünkü terminolojiyle ifade edecek olursak, tıpkı kanunun çıkarılması veya kanunun vazedilmesi olarak değerlendirebiliriz. Şöyle ki:

Hz. Ömer burada bir nevi devlet otoritesini kullanarak Zeyd b. Sabit'in görüşünü yasa olarak benimsemiş ve ilan etmiştir. Kuvvetler ayrılığına dayanan bugünkü parlamenter sistemlere göre bu yürütme organının bir yasama faaliyetidir. Burada Hz. Ömer, halife sıfatıyla, var olan bir hukuk normunu tercih etmiş ve onu kanun formunda vazederek pozitif hukuktaki kanunlaştırma anlamında bir yasama faaliyeti gerçekleştirmiştir.

2.2. Müellefe-i Kulûba Ayrılan Zekât Fonunun Kaldırılması

İslâm hukukuna göre, zekât verilebilecek yerlerden birisi olan *müellefe-i kulûb*⁷⁷ terimi, gönülleri İslâm'a ısındırılmaya çalışılan kimseler için kullanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de zekâtın sarf yerlerinden birisi olarak bildirilip, Hz. Peygamber'in bizzat uygulama sahasına koyarak, kendilerine zekâtın pay verdiği *müellefe-ikulûbun* kimler olduğu konusunda Kur'an-ı Kerim'de bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak, Hz. Peygamber'in müellefe-i kulûb olarak zekâtın pay verdiği rivayet edilen kimseler, kavimleri arasında nüfuz sahibi veya kavimlerinin liderleri durumundaki kişiler olup⁷⁸ üç kısımda değerlendirilmektedir.⁷⁹ Bu kişiler, o zaman herkes tarafından tanınan birkaç kişi idi ve bunlara yapılan her türlü bağışın çok önemli müsbet tesirler icra ettiği, yapılan riva-yetlerden anlaşılmaktadır.⁸⁰

Hz. Peygamber'in vefatına kadar kendilerine değişik şekillerde pay verilmeye devam edilen *müellefe-i kulûba*, onun vefatından sonra da pay verilip verilmeyeceği müctehitler arasında tartışmalara sebep olmuştur.⁸¹ Hz. Ebubekir halife olunca, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine bazı yerlerde baş gösteren irtidat hadiseleri bastırılarak büyük fütuhât hareketlerine başlanmış, ayrıca müslümanlar sayıca çoğalarak kuvvetleri artmış ve devletleri de güçlenmişti. Bütün bunlar, tabiatıyla, zayıf imanlıların imanlarının kuvvetlenmesini, müslüman olmayanların İslâm'a meylederek müslümanlara eziyet ve kötülük etmekten vazgeçmesini sağlayacak hususlardı.⁸²

77 Tevbe/9, 60.

78 Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 2. bs., yy., 1395/1975, s. 721; Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'an*, IV, 325; *Taberî, Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, VI, 399; a.g.e., II, 44-45; *Kurtubî, el-Câmi'u li Abkâmi'l-Kur'an*, VIII, 179 vd.; İbnü'l-Hümâm, a.g.e., II, 259 vd.

79 Bu üç kısım hakkında geniş bilgi için bkz. Cessâs, a.g.e., IV, 324; İbnü'l-Hümâm, a.g.e., II, 259; Koçak, Muhsin, *Hz. Ömer ve Fıkhi* (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1987, s. 99-100; a.mlf., *İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, Samsun 1997, s. 46.

80 Bkz. Cessâs, a.g.e., IV, 325.

81 Biltâcî, a.g.e., s. 180; Koçak, *Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 47.

82 Zeydân, Abdülkerim, *el-Medhal li Dirâseti's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Bağdat, 1388/1969, s. 102. Ayrıca bu hususta geniş bilgi için bkz. Kuraşî, Abdülkâfi, *Evveliyatü'l-Fârûk's-Siyasiyye*, s. 110-115.

Hız. Ebubekir zamanında meydana gelen bir hadise, bunlara zekâttan verilen hissenin durdurulmasına yol açmıştır. Rivayete göre, bir gün Resûlüllah'ın kendilerine hisse verdiği *müellefe-i kulûbtan* Uyeyne b. Hısn ile Akra' b. Habis, Hız. Ebubekir'e gelerek boş bir arazi parçasının kendilerine verilmesini istemişler halife de istedikleri arazi parçasını onlara vermeyi kabul edip ellerine buna dair bir belge vermiş ve orada bulunmayan Hız. Ömer'i buna şahit yapmıştı. İmzalatmak için belgeyi kendisine götürdüklerinde, Hız. Ömer onu ellerinden alıp imha ettikten sonra onlara, "*Resûlüllah zamanında müslümanlar az olduğu için sizin gönlünüzü hoş tutuyordu. Bugün ise Allah, Müslümanlığı sizin gibilere muhtaç olmayan bir duruma getirmiştir. Gidin elinizden geleni yapın. Allah sizi korumayacaktır*" dedi. Onlar da gidip Hız. Ömer'i Hız. Ebubekir'e şikâyet etmişlerse de Hız. Ebubekir, Hız. Ömer'in yaptığını uygun bulmuş ve sahabeden de buna itiraz eden olmamıştı.⁸³

Müellefe-i kulûbun bulunup bulunmaması, müslümanların bunlara yumuşak davranmağa ihtiyaç duymasına bağlı bir durum olduğu için, müslümanların onlara yumuşak davranmağa ihtiyaç duymaları durumunda müellefe-i kulûb mevcut olur; müslümanlar buna ihtiyaç duymazlarsa müellefe-i kulûb ortadan kalkar.⁸⁴ Başka bir ifadeyle, onlara bu ismi kazandıran *durum/sebeb* mevcut olunca hüküm de mevcut olur, sebep mevcut olmadığı zaman onlara zekâttan pay verme hükmü de söz konusu olmaz.⁸⁵ Nitekim fakirlik illetinden dolayı zekâttan hisse almaya müstahak olan bir kimse zenginleşip bu illet ortadan kalkınca artık zekâttan hisse alamaz.⁸⁶ İşte bu mesele de onun gibidir. Hız. Ömer de daha önce zikredilen ifadesinde bunu açıkça belirtmiştir.⁸⁷

Hız. Peygamber, müslümanların az ve güçsüz olduklarından dolayı düşmanlarının şerlerinden korunmağa muhtaç oldukları zamanda böylesi kimselere zekâttan pay vermek suretiyle müslümanları, kâfirlerin şerrinden korumaya ve İslâm'ın yayılmasını temin etmeye çalışıyordu.⁸⁸ Hız. Ömer, nassın illetine bakarak müellefe-i kulûba verilen hisseyi kesmiştir. Onlara hisse verilmesinin illeti, müslümanlar zayıf olduğu zaman onların şerrinden korunmak idi. Müslümanlar güçlenince bu illet ortadan kalkmış ve "*bir illet-i gâiyyeye mübteni olan hüküm, o illetin ortadan kalkması ile müntefi olur*" kaidesinde de belirtildiği gibi, o illete bağlanan hüküm de kalkmıştır.⁸⁹

Netice olarak, illeti ortadan kalkmış hükmün tatbikini bir müddet durdurarak yeni şartlara göre hükmü uyarlamış olan Hız. Ömer, burada, esbab-ı mucibeye (yeni şartlara)

83 Cessâs, *a.g.e.*, IV, 325; İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 260. Başka bir rivayet için bkz. Kâsânî, *a.g.e.*, II, 45.

84 Biltâcî, *a.g.e.*, s. 181; Koçak, *Hız. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 52-53.

85 Cessâs, *a.g.e.*, IV, 325 vd.; Koçak, *Hız. Ömer ve Fıkhi*, s. 103.

86 Zeydân, *a.g.e.*, s. 103; Koçak, *Hız. Ömer ve Fıkhi*, s. 102-103.

87 Cessâs, *a.g.e.*, IV, 325 vd.; İbnü'l-Hümâm, *a.g.e.*, II, 260; Koçak, *Hız. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 53. Başka bir rivayet için bkz. Kâsânî, *a.g.e.*, II, 45.

88 Kâsânî, *a.g.e.*, II, 45. Bkz. M. Yusuf Musa, *a.g.e.*, s. 81; Koçak, *Hız. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 54.

89 Kılıçer, Esad, *İslâm Fıkhiında Re'y Taraftarları*, s. 43. Bkz. Seyit Bey, *Usûl-i Fıkhi (Medhal)*, İstanbul 1333/1917, I, 17; Zerkâ, *a.g.e.*, I, 171; Karaman, *İctihad*, s. 65.

göre yeni bir içtihatla bulunmuş (yeni bir hukuk normu koymuş) ve bu normu kanun formunda vazederek tam bir yasama faaliyeti gerçekleştirmiştir. Bu tatbikat devlet başkanının cevaz alanında yapmış olduğu bir yasama faaliyetidir.

2.3. Hz. Ömer'in Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenmeyi Yasaklaması

Allah Teâlâ, "...mümin kadınlardan iffetli olanlar ve sizden evvel kitap verilenlerden olan, mehirlerini vermek, onlarla evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldır..."⁹⁰ buyurarak ehl-i kitap kadınlarla evlenmeye izin vermiştir.

İmamiyye şiası dışındaki İslam hukukçuları Mâide suresinin 5. ayetine dayanarak, müslüman bir erkeğin ehl-i kitap kadınlarla evlenebileceğini kabul etmektedir.⁹¹ Ancak Sünnî mezhepler, mezkûr evliliği haram saymamakla beraber, müslüman kadınların onlara tercih edilmeleri gerektiğini belirtmektedirler.⁹²

Hz. Ömer de bunun caiz olduğunu kabul etmekle birlikte, bazı durumlarda onun müslüman erkeklerin ehl-i kitap kadınlarla evlenmesini hoş görmediği, hatta yasakladığı görülmektedir. Hilafeti döneminde böyle kadınlarla evlenmiş olan Kufe valisi Hz. Huzeyfe ve Talha b. Ubeydillah'tan⁹³ bu hanımlarını boşamalarını istemiş, Hz. Huzeyfe'nin, "haram mı?" sorusuna ise "hayır" cevabı vermiştir.⁹⁴ Hz. Huzeyfe'nin sorduğu "haram mı?" sorusuna karşılık "hayır" cevabı vermesine rağmen yine de ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklaması hatta evliken boşamalarını istemesi de yine devlet başkanının cevaz alanında tasarrufta bulunma yetkisinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca burada dinen caiz olan bir şeyin kanunen yasaklanma durumu söz konusudur. Hz. Ömer ile Huzeyfe'nin arasında geçen konuşmadan hareketle Hz. Ömer'in *ehl-i kitap* kadınlarla evlenmeyi haram saymayı,⁹⁵ bazı sebeplerden dolayı⁹⁶ bir müddet yasakladığı söylenebilir. Yoksa Hz. Ömer'in bu hükmü *neshettiği* söylenemez.

Hz. Ömer'in bu vb. hususlardaki uygulamaları, devlet başkanının gördüğü lüzum üzerine, bazı mübahları askıya alıp bir müddet uygulamalarını durdurma yetkisine dayanarak yaptığı bir yasama faaliyeti olarak değerlendirilebilir.

2.4. Hz. Ömer'in Hacc-ı Temettu'u Geçici Olarak Yasaklaması

Bilindiği gibi İslâm'daki temel farz ibadetlerden biri olan hac ibadeti yapılış şekillerine göre üç kısma ayrılmaktadır. Bu üç çeşit hacdan biri olan *hacc-ı temettu'* Hz. Ömer

90 Maide/5, 6.

91 Bu husustaki değişik görüş ve rivayetler için bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, III, 68; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, IV, 443-449; Cessâs, *a.g.e.*, II, 15 vd.; İbn Kudâme, Muvaffikuddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *el-Muğnî* (eş-Şerhu'l-Kebîr ile birlikte), Beyrut 1392/1972, VII, 500.

92 Şeybanî, Muhammed b. Hasan, *Kitabu'l-Âsâr*, I-II, Kuveyt, ts. (Tahkik, Halid 'Avvâd), I, 395.

93 Abdurrezzak, *Musannaf* (nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zâmî), Beyrut, 1043, VI, 79, 177.

94 Abdurrezzak, *a.g.e.*, VI, 79, VII, 176; Cessâs, *a.g.e.*, II, 16, III, 323; Kurtubî, *a.g.e.*, III, 68. Ayrıca bu hususta geniş bilgi için bkz. Kuraşî, Abdülkâfi, *Evveliyyatü'l-Fârûk's-Siyasiyye*, s. 152-156.

95 Bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, III, 68.

96 Bu sebeplerle ilgili olarak bkz. Cessâs, V, II, 16, III, 323; Kurtubî, *a.g.e.*, III, 68; Beyhakî, *a.g.e.*, VII, 172; Abdurrezzak, *a.g.e.*, VII, 178; M. Yusuf Musa, *a.g.e.*, s. 121; Koçak, *Hz. Ömer ve Fıkhi*, s. 131.

zamanında çeşitli sebeplerle yasaklanmıştır. Bu yasaklamanın sebepleri olarak kaynaklarda şunlar yer almaktadır:

a. Hz. Ömer, kolay ve hafif olmasından dolayı müslümanların hacc-ı temettu'ya diğerlerinden daha fazla rağbet ettiklerini görünce, Resûlullah'ın sünneti olan diğer hac çeşitlerinin ihmal edilmesinden korkarak, müslümanları onlara da meylettirmek istemiş ve hacc-ı temettu'yu geçici bir süre yasaklama yoluna gitmiştir.⁹⁷

b. Allah teâlâ Bakara suresinin 196. ayetinde: “*Haccı da umreyi de Allah için tam yapın*” buyururken, 197. ayetinde, “*Hac (ayları) bilinen aylardır...*” buyurmaktadır. Hz. Ömer, ayette buyrulduğu gibi hac ve umrenin daha iyi bir şekilde yapılarak onlardan beklenen sevap ve mükâfatın fazlasıyla elde edilebilmesi için ayrı ayrı yapılmalarının daha uygun olacağını düşünmüş ve bunu uygulamıştır.⁹⁸

c. Hz. Ömer, hac ile umrenin aynı anda yapılması halinde, Kâbe'nin hac ayları dışında ziyaretçisiz kalacağını düşünmüş ve Kâbe'nin hiçbir zaman ziyaretçisiz kalmasını istememiştir.⁹⁹

Bu ve benzeri sebeplerle¹⁰⁰ Hz. Ömer'in müslümanların hacc-ı temettu' yapmalarını yasaklaması, devlet başkanının, gördüğü bir maslahattan dolayı geçici bir süre insanları mübah olan fiillerden birini seçmeğe sevk etme hususundaki yetkisini kullanmasından dolayıdır. Yoksa Hz. Ömer, hacc-ı temettu'yu devamlı olarak yasaklamamıştır. Zaten müslümanlar onun zamanında da, ondan sonra da diğer hac çeşitleri gibi hacc-ı temettu'yu da yapagelmışlerdir.¹⁰¹

Hz. Ömer, burada gördüğü lüzum üzerine devlet başkanının bazı mübahları askıya alma yetkisini kullanarak cevaz alanında yasaklama yapmak suretiyle bir yasama faaliyetinde bulunmuştur.

2.5. Bir Defada/Aynı Anda Verilen Üç Talakın Geçerli Sayılması

Kur'an-ı Kerim, müminlerin eşlerini boşamalarına ancak son çare olarak müsaade ettiği gibi,¹⁰² Bakara suresinin 229. ayetinde¹⁰³ talakın üç ile sınırlı olduğunu bildirmiş ve bu üç talak hakkının da bir defada kullanılarak değil de ayrı ayrı yapılmasına işaret etmiştir.¹⁰⁴ Bu üç talakın ayrı ayrı verilmesi durumunda üçünün de geçerli olup kocanın artık ayrılmasının gerekliliği hususunda İslâm hukukçuları arasında ittifak bulunmasına

97 Kurtubî, *a.g.e.*, II, 388-392. Ayrıca bkz. Cessâs, *a.g.e.*, I, 354 vd.; Serahsî, Bkz. Serahsî, Şemsüddin Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Mısır 1324-1331, IV, 27; İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, I-II, Kahire, ts., I, 360.

98 Malik b. Enes, *el-Muvatta* (nşr. M. Fuad Abdulkaki), Mısır, ts., 68; Cessâs, *a.g.e.*, I, 355; Kurtubî, *a.g.e.*, II, 396.

99 Cessâs, *a.g.e.*, I, 355; Serahsî, *a.g.e.*, IV, 27.

100 Bu sebeplerin bir kısmı için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Mısır, ts., I, 49.

101 Bkz. Biltâcî, *a.g.e.*, s. 342; Koçak, *Hz. Ömer ve Fıkhi*, s. 113. Bu hususta benzer değerlendirmeler için Karaman, *İctihad*, s. 68 vd.

102 Nisa/4, 34-35

103 “Talak iki defadır. (Bundan sonrası) ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salvermektir...”

104 Bakara/2, 229.

rağmen tek lafızla verilen üç talakın, meşru olup olmaması hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. Tek lafızla verilen üç talakın üçünün de geçerli olduğunu kabul eden çoğunluğun yanında¹⁰⁵ bununla bir talak vaki olacağını söyleyenler,¹⁰⁶ hatta bir talak dahi meydana gelmeyeceğini söyleyen hukukçular da bulunmaktadır.¹⁰⁷

Bu şekil boşamayı bir talak sayanlar İbn Abbas'tan gelen şu hadisleri delil getirmektedirler: İbn Abbas'tan, İbn İshak tarikiyle gelen rivayete göre karısını bir mecliste üç talakla boşamış olan Rükâne isimli bir sahabî Hz. Peygamber'e gelerek durumunu arz etmişti. Hz. Peygamber'in, "nasıl boşadın?" sorusuna: "üç talak ile" diye cevap verince, Hz. Peygamber'in, "bir mecliste mi?" diye sorusuna da "evet" demesi üzerine Hz. Peygamber, "bu bir (ric'i) talaktır, istersen karına geri dönebilirsin" demiş ve o da karısına geri dönmüştü.¹⁰⁸

Yine İbn Abbas'tan gelen başka bir rivayete göre ise, Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir devirleri ile Hz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarında bir lafızla verilen üç talak bir sayılırken, bunun yaygınlaştığını gören Hz. Ömer, bunu üç talak olarak kabul etmiştir.¹⁰⁹

Özetle, Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir devirlerindeki titiz gidişatın aksine, Hz. Ömer devrinde talak işi hafife alınmaya başlanmış ve nasların öngördüğü şekle muhalif olduğu için, bid'i olarak kabul edilen bir lafızda verilen üç talak şekli halk arasında fazlaca yaygınlaşmıştı. Hz. Ömer, Allah'ın çizmiş olduğu hududu çiğneyerek, bu şekilde bir lafızda üç talak veren kimselerin vermiş olduğu bu talağı üç talak olarak kabul etmek sureti ile onları bir çeşit cezalandırmak istemiştir.¹¹⁰

Kamu gücünü elinde bulunduran devlet başkanı bu uygulamasıyla, o günün şartlarında bazı kötülükleri engellemek ve aile müessesesi gibi önemli bir meselede laubaliliği engellemek istemiştir. Bunun engellemenin yolunu ise, onları yaptıkları fiilin cinsinden cezalandırmada bulmuştur.

Daha önceki bazı meselelerde de görüldüğü gibi, Hz. Ömer, burada hilafet yetkisini kullanarak, yeni bir yasa koymuştur. Hz. Ömer'in bu meseledeki hareket tarzı, bir nevi doğrudan kanun vazetme şeklinde bir yasama faaliyetidir.

2.6. İçki Cezasının Tespiti

İçkinin haramlığı naslarla sabittir. Mâide süresinin, "Ey iman edenler! Şarap, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın ameli birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki iflah olasınız"¹¹¹ mealindeki ayeti ile şarabın şeytan işi bir pislik olduğu bildirildikten sonra ondan kaçınılması emredilmektedir.

105 Bkz. İbn Rüşd, *a.g.e.*, II, 64-65; İbn Kudâme, *a.g.e.*, VIII, 243; Kurtubî, *a.g.e.*, III, 129; İbnü'l-Hümâm *a.g.e.*, III, 469; 'Aynî, Bedrüddin Ebü Muhammed Mahmûd, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sabîbi'l-Buhârî*, Beyrut, ts., XX, 233..

106 Bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, III, 129, 132; 'Aynî, *a.g.e.*, XX, 233; İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-müvakkî'in*, III, 34 vd.; Miras, Kamil, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, XI, 349.

107 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Acar, H. İbrahim, *İslâm hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Erzurum 2000, s. 99 vd.

108 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Mısır, ts., I, 265; Beyhakî, *a.g.e.*, VII, 339.

109 Abdürrezzâk, *a.g.e.*, VI, 391; Müslim, Talâk, 15; Ebü Dâvûd, Talâk, 10; Beyhakî, *a.g.e.*, VII, 336; VI, 258-259.

110 İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-müvakkî'in*, III, 35 vd.; Biltâcî, *a.g.e.*, s. 307 vd.

111 Mâide 5/90.

Hız. Peygamber'den de şarabın haram olduğuna dair çeşitli hadisler rivayet olunmuştur. Bu hadislerden birinde Resûlüllah , *"Allah teâlâ şaraba, içenine, hizmet edenine (servis yapanına), satıcısına, (satın alıcısına), sıkıcısına, imalatçısına, taşıyanına, taşıttırana lanet eylesin"*¹¹² buyururken; diğere bir hadiste, *"Azırla çoğuyula şarap bizzat (kendisi); her bir içecekten de sarhoşluk veren miktar haram kılınmıştır"*¹¹³ buyrulmaktadır.

Bu delillerden hareketle Kur'an ve Sünnet ile yasaklanmış olan şarabın haramlığı hususunda icma'ın varlığı kabul olunmakla¹¹⁴ birlikte bunu içene verilecek cezanın miktarı hakkındaki görüşler farklılık arz etmektedir.¹¹⁵ Bu konuyla ilgili olarak çeşitli şekillerde rivayet olunan hadislerden Hız. Peygamber'in içki içenlere uyguladığı cezaların hem keyfiyet hem de miktar açısından farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu rivayetlerden birkaçını ele alarak konuyu değerlendirmek istiyoruz.

Konuyla ilgili olarak, Müslim, Enes'ten şöyle bir hadis rivayet etmektedir: *"Hız. Peygamber'e şarap içmiş birisi getirildi. Ona iki hurma dalıyla kırk kadar sopa attı. Ebubekir de bunu yaptı. Ömer (halife) olunca insanlarla istişare etti. Abdurrahman b. Araf, 'hadlerin en azı seksendir' dedi. Ömer de bunu emretti"*.¹¹⁶ Muvatta'da yer alan rivayet ise şöyledir: *"Ömer şarap içen erkeğin durumu hakkında istişarede bulundu. Ali b. Ebi Talib, 'seksen sopa vurmanı uygun görüyoruz; çünkü o, içince sarhoş olur, sarhoş olunca hezeyanda bulunur. Hezeyanda bulununca da iftira eder. İftirada bulunana seksen sopa gerekir' dedi"*.¹¹⁷

Başka bir rivayete göre Saib b. Yezid şöyle demektedir: *"Biz, Resûlüllah zamanında, Ebubekir'in hilafeti döneminde ve Ömer'in hilafetinin başlarında içki içeni getirir, ellerimizle, ayakkabılarımızla ve elbiselerimizle cezayı uygulardık. Hız. Ömer, hilafetinin sonlarına kadar kırk sopa attı. (İnsanlar içki ile ilgili yasağa riayet etmeyerek) serkeşlik etmek suretiyle emr-i ilahîden ayrılınca seksen sopa attı"*.¹¹⁸

Başka bir rivayette de Hız. Peygamber'e Huneyn'deyken içki içen bir kişi getirildiğinde, Resûlüllah adamın yüzüne toprak saçtıktan sonra ashabına vurmalarını emrettiği, onların da Resûlüllah durduruncaya kadar, nalınlarıyla ve ellerinde olan şeylerle vurdukları nakledilmiştir.¹¹⁹ Bu rivayetin devamında ise, Resûlüllah vefat ettikten sonra Hız. Ebubekir'in kırk celde; Hız. Ömer'in de hilafetinin ilk dönemlerinde kırk celde vurduktan sonra hilafetinin sonlarına doğru seksen celde vurduğu; Hız. Osman'ın ise her iki haddi de (seksen ve kırk) uyguladığı bildirilmektedir.¹²⁰

112 Ebû Dâvûd, Eşribe, 2.

113 Nesâî, Eşribe, 48. Şarabın veya diğere içeceklerin haram olmasıyla ilgili hadisler için bkz. Müslim, Eşribe, 73; Ebû Dâvûd, Eşribe, 3; Nesâî, Eşribe, 25; İbn Mâce, Eşribe, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 98.

114 Merğınani, Burhanuddin Ebu'l-Hasan Aliî, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübeddi*, (I-IV), İst., ts., IV, 109; Mevsîli, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyar li Ta'lîli'l-Muhtar*, (I-V), İst., 1980, IV, 99.

115 Merğınani, *a.g.e.*, II, 111; İbn Rüşd, *a.g.e.*, II, 513; Mevsîli, *a.g.e.*, IV, 97.

116 Müslim, Hudûd, 35. Bu hadisin Enes b. Mâlik'ten yapılan başka bir rivayeti için bkz. Müslim, Hudûd, 36. Benzer bir rivayet için bkz. Ebû Dâvûd, Hudûd, 36.

117 Mâlik b. Enes, *a.g.e.*, Eşribe, 1. Benzer bir rivayet için bkz. Ebû Dâvûd, Hudûd 37.

118 Buhârî, Hudûd, 4. Benzer bir rivayet için bkz. Ebû Dâvûd, Hudûd, 37.

119 Ebû Dâvûd, Hudûd, 37.

120 Ebû Dâvûd, Hudûd, 37.

Hız. Ali'nin de Hız. Osman zamanında, onun emriyle bir içki haddini uygulaması esnasında celde sayısı kırka ulaşınca, *"Yeter! Zannediyorum; Hız. Peygamber kırk sopa attı. Ebubekir de kırk celde vurdu. Ömer de seksen celde vurmuştur ki, bunların her birisi sünnettir. Bunlardan kırk olanı bana daha uygun gelmektedir"* dediği rivayet olunmaktadır.¹²¹

Buraya kadar nakledilen rivayetler incelendiğinde, şarap içen kimseye verilmiş Hız. Peygamber'e nispet edilen bir ceza bulunduğu görülmekle beraber bu cezanın miktarı hususunda bir netlik yoktur. Zira rivayetlerin çoğunluğunda kırk sayısı belirtilirken bir kısmında miktar belirtilmemektedir. Yine bu rivayetlerde seksen celdenin, Hız. Ömer döneminde tespit edilmiş bir ceza olduğu yer almaktadır.

Bu rivayetlerden hareketle denilebilir ki, Hız. Peygamber zamanında, içki içene ceza verilmekle birlikte, bu ceza her zaman aynı miktarda uygulanmamıştır. Yine Hız. Peygamber zamanında uygulanan cezanın miktarını belirten rivayetlerden hareketle de denilebilir ki, Hız. Ömer, bu cezanın miktarını artırarak yeni bir miktar belirlemiş ve onu uygulamıştır.

Sonuç

Dört halife döneminde, dönemin özelliğinden kaynaklanan sebeplerle hukukî çalışmalarla yasama faaliyeti iç içe yürümüştür. Zira Hulefa-i raşidinin hemen hepsi, müctehid olmaları hasebiyle fikhın gelişmesine aktif olarak katkı sağladıkları gibi, dönemleri itibarıyla yasamanın da başı oldukları için yasama faaliyetinde de birinci derecede aktif rol oynamışlardır.

Dört halife döneminde yasamanın organik kaynağı, yürütme erkini elinde bulunduran ve zaman zaman şura heyetini de devreye sokan halifedir. Dolayısıyla halife ve şura heyeti, doğrudan yasama faaliyetinde bulunarak, İslâm hukukunun genel ilkeleri doğrultusunda birçok di'ni, hukukî ve siyasî problemi çözmüştür.

Halife ve şura heyetinin yanında bir de, hukukun oluşmasını sağlayarak, yasamaya dolaylı katkı sağlayan başta icma olmak üzere çeşitli icthadî faaliyetler bulunmaktadır.

Devlet başkanının, hukukî hayata ilişkin konularda insanların maslahatına uygunluk, kolaylık, uygulamada birliği sağlamak gibi gerekçelerle, mevcut icthadî görüşlerden birini tercih ederek o doğrultuda hareket edilmesini istemesi kanunlaştırma anlamında bir yasama faaliyeti olup, İslâm tarihinde yasama yetkisini kullanan halifelerin en çok başvurdukları yöntem budur. Hız. Ömer'in, dedenin mirastaki payı hususundaki uygulaması böyle bir yasamaya örnek teşkil eder. Şöyle ki, Hız. Ömer'in, dedenin mirastaki payı

121 Özü itibarıyla aynı olan bu hadisin başka bir rivayeti için Bkz. Ebû Dâvûd, Hudûd, 36.

hususunda daha önce sahip olduğu kanaati, diğer sahabilerin kanaati gibi bir içtihat, bir hukuk normudur. Ancak Hz. Ali ve Hz. Zeyd'in, daha önce bir içtihat konumunda olan görüşlerini geçerli kılıp yürürlüğe koyması ise kanunlaştırma anlamında bir yasama faaliyetidir.

Devlet başkanının yaptığı yasama faaliyeti bazen de doğrudan kanun vazetme şeklinde olabilir. Hz. Ömer'in, içki içene verilen cezanın miktarını artırarak, bu cezayı yeniden belirlemesini ve aynı anda/tek lafızla verilen üç talakı geçerli saymasını bu şekil yasamaya örnek verebiliriz. Hz. Ömer'in bu iki meseledeki hareket tarzı, bir nevi doğrudan kanun vazetme şeklinde bir yasama faaliyetidir.

Ayrıca devlet başkanı, caiz olan bazı işlem ve akitleri, büyük bir maslahat gereği kanunen yasaklayabilir. Hz. Ömer'in, müellefe-i kulûba zekâtıtan verilen payı kesmesi, ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi ve hacc-ı temettu'u yasaklaması gibi uygulamaları devlet başkanının, cevaz alanındaki bazı mübahları askıya alıp bir müddet uygulamalarını durdurma şeklindeki yapmış olduğu yasama faaliyetidir.

Kaynakça

- Abdurrezzak, *Musannaf* (nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zâmî), Beyrut, 1043.
- Acar, H. İbrahim, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Erzurum 2000.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Mısır, ts.
- Ali Haydar, Hoca Emin Efendizade, *Dürerü'l- Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Abkâm*, İstanbul 1330.
- ‘Âliye, Semîr, *Nazarîyyetü'd-Devle ve Âdabuhâ fi'l-İslâm*, Beyrut 1408/1997.
- Apaydın, H. Yunus, “İctihad”, *DİA*, XXI.
- _____, “Siyasal Hayat”, *İlmihal*, II, 292.
- Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, 3. bs., Ankara 1991.
- Aydın, M. Akif, “Anayasa”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 159.
- _____, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. bs., İstanbul 1999.
- Bardakoğlu, Ali, “Delil”, *DİA*, IX, İstanbul 1994.
- _____, “Teorik Açıdan İslâm ve Demokrasi: Yasama”, *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu-1988*, 2. bs., Ankara 1999.

Barkan, Ömer Lütfi, “Kanunname”, *İA*, VI, 1986-1993.

Başgil, Ali Fuat, *Esas Teşkilat Hukuku I (Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Prensipleri)*, İstanbul 1960.

Biltâcî, Muhammed, *Menbecü Ömer ibni'l-Hattâb fi't-Teşri'*, Kahire 1390/1970.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Sabîh* (nşr. Mustafâ el-Buğâ), Beyrut 1987.

Çağıl, Orhan Münir, “Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti ve Hukuk Kültürü”, *İÜHF*, c. XXVI, sa.1-4, (İstanbul 1961).

Demir, Bayram, *İslam Ceza Hukukunda Kanunilik İlkesi* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2001.

Dönmez, İbrahim Kâfi, “İcmâ”, *DİA*, XXI, 428.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as, *Sünen* (nşr. Muhyiddîn Abdulhumejd), Beyrut, ts.

Ebû Ubeyd, , Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 2. bs., yy., 1395/1975.

Fâsî, 'Allâl, *Makâsıdu's-Şer'iati'l-İslâmiyye ve Mekarimuha*, yy., 1993.

Fethî Abdülkerîm, *ed-Devletü ve's-Siyâsetü fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Kahire 1404/1984.

Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, *İslâm'da Siyasi Bir Katılım Vasıtası Olarak Şûrâ*, Konya 1997.

Gören, Zafer, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 1. bs., İzmir 1997.

Gözübenli, Beşir, “Ebû Hanîfe'nin İçtihat Sistematiğinde Norm Grupları”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Bursa 2003.

Güriz, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, 5. bs., Ankara 1996.

Hadduri, Macid, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul, 1999.

Hallâf Abdülvehhâb, *İslâm Teşrii Tarihi*, trc. Talat, Koçyiğit, Ankara, 1970.

_____, *Hulâsatü Târîhi't-Teşri'i'l-İslâmî*, Mısır 1376/1956, (İlmü Usûli'l-Fıkh, İstanbul 1984 ile birlikte).

_____, *es-Siyâsetü's-Şer'iyyetü ev Nizâmü'd-Devleti'l-İslâmiyyeti fi's-Şüûni'd-Düstûriyyeti ve'l-Hâriciyyeti ve'l-Mâliyyeti*, Beyrut 1407/1987.

_____, “es-Sülutâtü's-Selâs fi'l-İslâm”, *Mecelletü'l-Kânûn ve'l-İktisâd*, yıl: 6 (1936), II, 440-441.

Hamidullah, M., *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993.

- _____, “Hristiyanlıkta ve İslâm’da Anayasa”, *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998.
- _____, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İslam Devlet Başkanı” (çev. Abdülaziz Hatip), *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998.
- _____, “İslâm Anayasa Hukuku (Anayasa Tarihi-Abbasîler)” (çev. Vecdi Akyüz), *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998.
- _____, “İslâm’da Anayasa” (çev. Hamza Aktan), *İslâm Anayasa Hukuku*, İstanbul 1998.
- _____, *el-Vesâ’îku’s-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985.
- İbnü’l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvahid, *Fethü’l-Kadir*, I-X, 2. bs., Beyrut ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *et-Turuku’l-Hükmiyye fi’s-Siyâseti’s-Şer’iyye*, Kahire 1961.
- _____, *İlâmü’l-müvakkî’in ‘an Rabbi’l-‘âlemîn*, Beyrut 1973.
- İbn Kudâme, Muvaffiküddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *el-Muğnî* (eş-Şerhu’l-Kebîr ile birlikte), Beyrut 1392/1972.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Beyrut, ts.
- İbn Rüşd, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid*, Kahire, ts.
- İnalcık, Halil, “Kanun”, *DİA*, XXIV.
- _____, “Örf”, *İA*, IX, İstanbul, 1986-1993.
- _____, “Kanun”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 323-324.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, İstanbul 1996.
- _____, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 3. bs., İstanbul 1991.
- Kâsânî, Alaüddin, *Bedâi’u’s-Sanâi’ fi Tertîbi’s-Şerâi*, I-V.
- Koçak, Muhsin, *İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları*, Samsun 1997.
- _____, *Hz. Ömer ve Fikhi* (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1987.
- Karadâvî, Yûsuf, *İslâm Hukuku-Evrensellik-Süreklilik* (çev. Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman), İstanbul 1997.

- Koşum, Adnan, “İslam Hukukunda Siyaset-i Şeri’yye Kavramı”, İslami Araştırmalar Dergisi, c. XVI, sa. 3, yıl. 2003.
- Kubalı, Hüseyin Nail, “Devlet Hukuk Nizamı ve Hükümet Edenlerle Hükümete Tabi Olanların Bu Nizam İçindeki Vaziyetleri”, *Tabir Taner’e Armağan*, İstanbul 1956.
- Kuraşî, Abdülkâfi, *Evveliyâtü’l-Fârûk fi’l-Kadâ ve’-İdâre* I-II, 1.bs., Beyrut 1410/1990
- Kuraşî, Abdülkâfi, *Evveliyâtü’l-Fârûk’s-Siyasiyye*, 1.bs. Beyrut 1410/1990.
- M. Yusuf Musa, *Fıkıh-i İslâm Tarihi* (çev. Ahmed Meylânî), İstanbul 1973.
- Mahmasânî, Subhî, *Felsefetü’t-Teşrî’ fi’l-İslâm*, Beyrut 1980.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta* (nşr. M. Fuad Abdalbaki), Mısır, ts.
- Mansurizade Said, “Cevazın Şeri Ahkâmdan Olmadığına Dair”, sad. Ali Bardakoğlu, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa. 1 (Kayseri 1987), s. 81-89.
- Merğınani, Burhanuddin Ebu’l-Hasan AliI, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti’l-Mübtedi*, I-IV, İst., ts.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, *el-İbtiyar li Ta’lîlî’l-Muhtar*, (I-V), İst., 1980.
- Miras, Kamil, *Sahib-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, 7. bs., Ankara 1983.
- Muhammed Esed, *Minhâcü’l-İslâm fi’l-Hüküm*, 3. bs., Beyrut 1967.
- Mütevellî, Abdülhamîd, *Mebâdiü Nizâmi’l-Hüküm fi’l-İslâm ma’a’l-Mukârene bi’d-Düs-tûriyyeti’l-Hâdise*, İskenderiye, ts.
- Nebhân, Muhammed Fârûk, *Nizâmü’l-Hüküm fi’l-İslâm (İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları)* (çev. Servet Armağan), İstanbul 1980.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen* (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Halep 1986.
- Özçelik, A. Selçuk, “İslâm’da Devlet Müessesesinin İnkişafı”, *İÜHF*, c. XX, sa. 1-4 (İstanbul 1955).
- Rayyis, M. Ziyâuddin, *İslâm’da Siyasi Düşünce Tarihi* (çev. İbrahim Sarmış), 2. bs., İstanbul 1995.
- Rüvey’î, İbn Râcih er-Ruhaylî, *Fıkıhu ‘Ömer ibni’l-Hattâb*, Beyrut 1403.
- Said Ramazan, *İslam Hukuku* (çev. Bayram Can), yy., 1988.
- Sarıca, Ragıp, *Türkiye’de İcra Uzrunun Tanzim Salahiyeti*, İstanbul 1943.

- Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyâtı Hakkında Bir Etüd* (çev. Baha Arıkan), Ankara, 1955.
- Senhuri, Abdürrezzak, *Fıkbu'l-hilafe ve tetavvüruha*, Kahire 1989.
- Serahsî, Şemsüddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Mısır 1324-1331.
- Seyit Bey, *Usûl-i Fıkıh (Medhal)*, İstanbul 1333/1917.
- Şelebî, Muhammed Mustafâ, *Ta'îlü'l-Abkâm*, Beyrut, 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut 1412/1992.
- Türcan, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara 2001.
- Udeh, Abdülkadir, *İslâm ve Siyasî Durumumuz* (çev. Beşir Eryarsoy), 5. bs., İstanbul 1995.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Vural, Muammer, "Pozitif Hukuk ile İslam Hukuku Arasında Menşee ve Organik Kaynak Açısından Bir Mukayese", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 48, (Yaz), Erzurum 2011.
- _____, "Yasama Kavramı ve Yetkisi Açısından Pozitif Hukuk ile İslam Hukuku Arasında Bir Mukayese", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 36, Erzurum, 2011.
- _____, *İslam Hukuk Düşüncesinde Yasama Yetkisi (Hz. Ömer Dönemi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2005.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut, ts.
- Zerka, Mustafa Ahmed, *el-Fıkhu'l-İslâmi Fi Sevbihî'l-Cedid el-Medhalü'l-Fıkhiyyü'l-A'm*, I-III, Dımaşk 1387/1968.
- Zevkliler, Aydın, *Medeni Hukuk (Giriş ve Başlangıç Hükümleri, Kişiler Hukuku, Aile Hukuku)*, Ankara 1992.
- Zeydân, Abdülkerîm, *el-Medhal li Dirâseti's-Şer'ati'l-İslâmiyye*, Bağdat 1388/1969.